

NEVELÉS ÉS HAGYOMÁNY.¹

I.

A nevelésre mindenkor úgy szoktunk hivatkozni, mint a hagyománynak egyik legfontosabb őrzőjére és biztosítékára. Minden nevelő tapasztalásból tudja, hogy örökséggel sáfárkodik és a vele való bánnitására akarja rávezetni a gondjaira bízott nemzedéket, s az elmélet is így hirdeti ezt. Ma már szinte közhely a nevelés feladatának az a Milltől származó és Willmanntól elmélyített meghatározása, hogy az az előző nemzedékektől átszármaztatott kultúrávoknak megőrzésére és továbbfejlesztésére szolgáló tevékenység. A továbbfejlesztés célzata itt természetszerűleg inkább csak eszményi jellegű: mindnyájan tudatában vagyunk annak, hogy azok közül, akiket nevelünk, aránylag csak igen kevesen vannak, akik erre a továbbfejlesztésre képesek, a túlnyomó többség ellenben mindenkor csak az örökséget veszi birtokába. A nevelés gyakorlatában számolnunk kell vele, hogy tevékenységünk legjáva éppen ennek az áthagyományozásnak szolgálatában áll. Ez a történeti örökségünk, hagyományunk az az alap, amelyre rá kell helyezkednünk, ha azt akarjuk, hogy a kezünk közt felnövekedő nemzedék tisztán lásson maga körül és megtanuljon bekapcsolódni a kulturális munka közösségébe, s ez egyszerűen az a televény is, amely a kultúrának minden szerves továbbfejlesztését biztosítja. Úgy szoktuk ezt újabban kifejezni, hogy a nevelésnek legalább is egyik feladata abban áll, hogy historizálja az egyént, azaz: részesévé tegye annak a hagyománynak, amelynek szűkebb értelemben a nemzet, tágabb értelemben pedig a nyugati kultúrközösséghez tartozó emberiség a hordozója.

Miből áll ez a hagyomány? Szokásformákból, amelyeket a család gyökereztet meg; hitbeli és erkölcsi szabályokból, amelyeket a vallás ír elő és tart ébren; jogi természetű berendezkedésekből, amelyeknek fennmaradásáról maga a társas közösség legtöbbször hatalmi szervezeteivel gondoskodik; továbbá tudományos és művészi tartalmakból, amelyeket főképen az oktatás intézményei őriznek meg és származtatnak át. Mindezek közt vannak tárgyilag rögz-

¹ Előadás a Magyar Paedagogiai Társaságnak 1940. évi május 25-én tartott 48. nagygyűlésén.

Ezzel a kérdéssel irodalmunkban már néhány évvel ezelőtt *Imre Sándor* foglalkozott dékáni évzáró beszédében (*Hagyomány és nevelés*. Szeged, 1933.). Az ő finom fejtegetései, noha az alapvető szempontokban, úgy hiszem teljesen megegyezünk, mégis némileg más oldalról világítják meg ezt a kérdést, és ezért talán nem teszik egészen feleslegessé a következő elmfuttatást.

zített, azaz anyagba öntött vagy írásba foglalt, tehát úgyszólván »kézzelfogható« hagyományok és vannak egészen láthatatlan, szinte éterikus jellegűek. Megkülönböztethetünk közöttük korábbi és későbbi rétegeket is aszerint, hogy milyen mélyre nyúlnak bele gyökereik a történeti élet talajába. Ámde fajtáinak, jelentkezési módjának és történeti korának eme különbségei ellenére is a hagyomány mindig szervesen összefüggő egész, tehát nem a multnak levetett hüvelye, hanem magának az élet folytonosságának megnyilvánulása s épp ezért mindig a maga egészéből alakítja is a benne növekedő egyént, sőt ezzel egy-egy nemzedék arculatára is éppúgy egységes bélyeget üt, mint ahogy megőrzi a rokonságot az egymást felváltó nemzedékek között. Ennek bizonyosságául kiváltképen a nyelvre hivatkozhatnánk. A nyelv nemcsak legfontosabb eszköze az áhagyományozásnak, hanem maga is ennek a hagyománynak szerves része, amelyet megszokunk az anyatejfel és tudatosítunk a benne kifejezett irodalmi alkotásokon. Ahogy a nyelv él mibennünk és mi benne s általa, ahogy összeköt bennünket kortársainkkal és a multtal is egyszersmind, úgy él általában a hagyománynak minden formája és tartalma, nem merő emlékként, hanem mint az életnek szerve és alkalmatossága.

S tegyük ehhez mindjárt hozzá: ez a hagyomány legalább is harmadfélezeréves. Kezdeteit valahol a perzsa háborúk idején kereshetjük, s miután a görög szellem teremtő erőin kibontakozott s a hellenizált rómaiakon, majd pedig a latinizált középkoron át rászármazott a modern népekre, mindinkább felölelte ezek történeti munkájának eredményeit is, úgy, hogy ilyenformán ez a hagyomány tulajdonképen azonos azzal, amit általában európai kultúrának szoktunk nevezni. Sőt kétségtelen, hogy ez a hagyomány nemcsak az európai népeknek, hanem az emberiség többségének életét is döntően meghatározta. Joggal nevezhetjük ezért humanisztikus hagyománynak is, hiszen valóban emberi létünk alapját és továbbfejlődésének biztosítékát kell látnunk benne. Ismeretes, hogy a görögség, fejlődése fénykorában azt a tevékenységet, amellyel éppen sajátos hagyományainak ápolását célozta, de egyszersmind e hagyományok tartalmát is a *paideia* szóval jelölte meg, világosan felismerve, hogy épp ez különbözteti meg a barbároktól; s ugyancsak ismeretes, hogy a latinok ezt a paideiát a *humanitás* fogalmával fejezték ki. Azóta a humanitás értelme bizonyonnyal kibővült, némi változáson is átment, de máig úgy érezzük, hogy a humanitás elsősorban éppen hagyományápolást jelent, az emberi multnak megbecsülését és szeretetét.

Kétségtelen: ez ellen a humanisztikus hagyomány ellen az európai emberiség történetének hosszú századai alatt nem egyszer felázadt. Lázadást jelentett a hagyomány ellen már a görögség körében a filozófia fellépte; az antik »pogány« hagyományt akarta megtörni a kereszténység éppúgy, mint ahogy viszont ennek nyű-

gétől óhajtott szabadulni a renaissance; a hagyomány megvetésével ittasította korának közvéleményét a felvilágosodás éppúgy, mint ahogy egy századdal utóbb ezzel hódított tömegeket a maga oldalára a természettudományos világnézet és a marxi szocializmus is. Mindezekben a mozgalmakban majd a hagyomány affektív megkötéseit érezték túrhetetlennek s akkor az egyéniség, az »ész« jógán lázadtak ellene, majd pedig intellektuális terhét kifogásolták s akkor az érzelem, a közvetlen »valóság« vagy éppen a »közboldogság« érdekében igyekeztek kivetközni belőle. De bármik voltak is esetenként indítóokaik és bárminő volt is a lefolyásuk: tudjuk, hogy minden hagyományrombolás végezetül ismét csak valamilyen hagyománynál kötött ki, vagy ilyen teremtett, világos bizonyosságul annak, hogy a hagyomány az életnek szükséglete s tőle végkép csakis magával az élettel lehetne szabadulni.

Sőt nemcsak ezekben a korszakos nagy válságokban robban ki a hagyomány megtagadása, hanem ez a szellemi életnek bizonyos fokon úgyszólván állandó kísérő jelensége is. Minden reformvágy valamiképen már a hagyománytól való elszakadással kezdődik. Ezt is az élet követeli azzal, hogy önmagát mint időbelit, mint történetit folyton az időfelettihez méri. A hagyomány ilyenformán benne állván az élet erőinek mérkőzésében, nemcsak nemzedékről-nemzedékre újraképződik, gyarapszik és kitér, hanem egyszersmind folytonosan feloszlik és pusztul is, anélkül azonban, hogy ezzel nagyobb válságot okozna. Vannak olyan hagyományok, amelyek észrevétlenül elenyésznek, és ezeket az életnek szüntelen megújulási vágya szervesen új formákkal pótolja. Különösen a közelmúltban láthattuk ezt, amikor minden téren reformláz lepte el a világot. Ez a folyamat még a századforduló körül indult meg, a világháború után fokozódott s bár ekkor már nem egyszer forradalmi jelleget öltött, mégis inkább csak megingatta a hagyományt s ezzel bizonytalanná tette az életet, de azért ez még haladt tovább a régi, kipróbált csapáson. Legalább is a keretek gyökeresen nem változtak meg. Erről legjobban éppen a nevelésnek és az iskolai életnek tartománya tanúskodik. Emlékszünk még a humanisztikus és a realiztikus irány küzdelmére, átértük az élménypedagógia módszerellenes rohamát, hallottunk olyan jelszavakat, amelyek a pedagógiai élet özönvizét emlegették s legszívesebben még a belőle kimentő Noé bárkáját is elsüllyesztették volna, tanúi voltunk és vagyunk szinte évenkénti tantervi reformoknak, amelyek nem elvi és történeti megfontolásra, hanem a napisajtótól és egyéb illetéktelen tényezőktől felszított közvéleménynek nyomására jöttek és jönnek létre, s amelyeket felelőssége tudatában levő pedagógus legtöbbször csak fejcsóválva vehet tudomásul, — s mindezek ellenére a művelődés hagyományos tartalma, bár megtépázva, mégis tovább él, a tanulás még nem egészen játék és az iskola éppoly kevésbé vált virágos

kertté, mint ahogy nem vándorolt át végképen a gyárba vagy a műhelybe sem. A hagyomány tehát itt is szívszababbnak és ellenállóbbnak bizonyult a reformokkal szemben, mintsem fellépésük hevéből várható volt, noha ezt az ellenállást kétségkívül megkönnyítette maguknak a reformjelszavaknak és kísérleteknek gyors váltakozása is. Akik ezekbe egyszer belesodródtak, rendszerint hamarosan el is merültek bennük, mivel folyton újabb, meg újabb irányt kellett venniök, ha nem akarták, hogy időszerűtlenné váljanak; a hagyományhoz hívek viszont — s szerencsére ezek voltak mindenütt többségben — várakoztak, a reformok bimbózását nem egyszer bizonyos humorral szemlélve, amiben azonban bizakodás is volt kifejezve: »majd csak kiálljuk ezt is.«

Legutóbb azonban olyan fordulatnak vagyunk tanúi, amelynek némileg gondolkodóba kell ejtenie ezeket a bizakodókat is, mert veszedelmesebbnek látszik — legalább is egyelőre — a közelmúltnak minden hagyomány elleni lázadásánál és reformtörekvésénél. A reform ezúttal ugyanis nem a hagyomány kerek tagadásában, sőt inkább annak szinte túlzott tiszteletében nyilvánul. Csak hogy ez egészen másféle hagyomány, mint amibe belenövekedtünk s nem jelent valamiféle visszatérést sem esetleg ősi bűnök, tisztábbnak érzett formáihoz. Bonyolítja a dolgot, hogy itt olyasmiről van szó, ami mindnyájunknak szent, de amit most kisajátítani és kijátszani törekednek az egyetemes európai hagyománnyal szemben. Értjük t. i. a hagyománynak azt a fajtáját, amelyet ma — nem a legpontosabb kifejezéssel — népinek (s ettől gyakran megkülönböztetlenül nemzetinek is) szoktak nevezni. Eddig is azt hittük, hogy ha az egyetemes európai kultúra szellemében nevelünk, ezekkel éppen nemzeti céljainkat szolgáljuk és egyszersmind népi erőnket is gyarapítjuk. Most azt kell hallanunk, hogy helytelenül gondolkodtunk, mert inkább ártottunk vele magunknak. Az egyetemes európai, humanisztikus hagyomány ugyanis — ez a vád ellene — csupán egy aránylag vékony társadalmi rétegnek, a mesterségesen kitenyészett középosztálynak műveltségét táplálja, ez pedig lagymatag nemzetköziségében az igazi népi szellemtől alapszaból »idegen«. Merőben külső máz, hazug kendőzködés rajtunk, tehát szabadulnunk kell tőle, annál is inkább, mivel a középosztály is történetileg leszerepelt, tehát azt a művelődési rendjét, amely csupán az ő testére volt szabva, fel kell váltania egy olyannak, amely a benntermett népi hagyományra helyezkedik. A kisebbség alkalmazkodjék a túlnyomó többséghez, mert ez a természetes, s ez egyszersmind a felfrissülésnek és újjászületésnek is egyedüli útja.

A kétféle hagyománynak, a humanisztikusnak és a népinek ez a merev szembeállítás és ennek a szembeállításnak komoly érvekkel való támogatása mindenesetre lelkiismeretvizsgálatra kell hogy

késztesse bennünket. Vajjon csakugyan úgy van, hogy — miként a hisztérikusokban két Én lakozik, s az egyik nem tud a másiktól — nemzeti műveltségünkben is kétféle hagyomány élne egymás mellett úgy, hogy az egyik tagadja a másikat, s ez betegített volna meg és sodort volna válságba bennünket?

Mindenekelőtt meg kell állapítanunk, hogy a latin népek körében ezzel a szembeállításal egyáltalán nem találkozunk. Ez a tény nem is szorul bővebb magyarázatra. A mai európai latin népek már csak nyelvi, vérségi és helyi okoknál fogva is annyira eltávolodtak az antik kultúra hagyományaitól, hogy egészen természetes történeti folyamat eredményeként tekinthető az, ha náluk a népi egyértelmű a humánussal. Egészen más a helyzet az egykori római limesen túl megtelepedett népeknél, ahol a latinizáció aránylag későn és valóban felülről, kényszerítő erővel ment végbe. Itt a latin-keresztény kultúra árnyékában mindig tovább tenyésztek a sajátos népi hagyományok, ezek pedig sokszor a legélénkebb ellenétben állottak amazzal, s mint az elfojtott ösztönök, néha leplezetlenül törtek elő. Már a reformációban ezek a népi elemek kerekedtek felül, s érthető, hogy ez a mozgalom épp ezért csak ott tudott hódítani, ahol a hagyományoknak ez a kettős rétege megvolt. Egy század óta azután különböző körülmények segítették elő a népi hagyományoknak további előretörését. Elsősorban kétségkívül a romantika mozgalma. Ismeretes ennek különös szeretete a népi múlt emlékei iránt, úgyhogy joggal szoktunk úgy hivatkozni a romantikusokra, mint akik felfedezték a népiséget és egyszersmind tudatossá is tették bennünk. A reformáció és a romantika azonban még egyaránt kiegyenlítést keresett a latinítással: amaz úgy, hogy a kereszténység ethoszát átítatta a népi hagyomány tartalmaival, emez viszont, hogy bennük azt az ősforrást látta, amelynek kiapadhatatlan buzogása felfrissítheti a latin mérték és szabályszerűség elveivel nagyon is megkötött költészetet, rajta keresztül pedig az életet is. Új értékelést azonban tulajdonképpen még egyikük sem hozott. Herderben és Fichtében jelentkezik ugyan inár a népiségnek, mint sajátos egyéniségnek mindenek felett való megbecsülése, ámde ennek hátterében is ott állt az egész emberiségnek, a »humanitásnak« eszméje¹. Ahol pedig később elvétve találkozunk vele (Gobineau, Chamberlain), ott merőben az elmélet körében érvényesült. S hasonlóképpen az ifjúságnak a múlt század végén meginduló romantikus mozgalma is egyelőre csak a régi népi hagyományoknak (szokásoknak, viseletnek, népdalnak és néptáncnak) újraélesztését és ápolását tűzte célul maga elé, noha

¹ Nálunk ezt a gondolatot először *Kölcsey* képviseli. L. *Nemzeti hagyományok* (1826). (*Kölcsey* összes munkáinak Toldy-féle kiad. III. kötetében, Pest, 1860. 1—34. l.)

mindez kétségkívül előkészítette a talajt az elkövetkező új értékelés számára is.

Eddigelé kevésbé szokták figyelembe venni, hogy ennek eredetét egy egészen más szellemi tájékon — bízvást mondhatnók, hogy Európán kívül, — az oroszokban kell keresnünk. Az orosz tudvalevőleg nem a latin, hanem a bizánci kultúra hatására, tehát gyökeresen különböző feltételek között fejlődött. Ezért a latinításban már kezdettől fogva az ősellenséget, a nyugati kereszténységben az Antikrisztus művét látta. Az észszerű intézményekkel, tekintéllyel, hatalommal szemben már eleve közömbös s a misztikára hajlamosabb szláv lélekben ez az elkülönülés azután lassan gyűlöletté fokozódott, ez pedig a múlt század nagy orosz íróiban, kiváltképpen Dosztojevszkijben¹ már egészen tudatosan is napvilágra lépett. Gyűlölet, mindazzal szemben, ami nem-orosz, ami »idegen«, ami európai s főleg latin, s viszont valósággal vallásos felolvadás a saját népiségében, mint az emberinek egyetlen igazi megjelenésében. Itt, ebben a teljességgel emocionális élménykörben fogant az az új értékelés, amely a népiséget mindenek fölé helyezi: a pánszlávizmus valóban elsőként szegelte hagyományait támadó éllel más népek hagyományai ellen. Hogy a népnek ez az új értékelése azután hogyan terjedt el Európában, hogy az orosz íróknak valamilyen közvetlen hatása kimutatható-e, az egyelőre még tüzetesebb vizsgálatra szorulna. Minket ez itt kevésbé is érdekelhet. Kétségtelen, hogy térfoglalását előmozdította a népeknek a világháborúval bekövetkező elkülönülése, de egyúttal a kultúráknak az az összeáramlása is, amely ennek nyomában fellépett s a népeket védekezésül önnön hagyományaikra eszméltette. A népi gondolat ezáltal a nacionalizmusnak politikai fegyverévé tétetett.

S végezetül még egy körülményre kell itt, a népi hagyomány erősödésének indítóokai között rámutatni, mindannyi között talán a legfontosabbra: t. i. a társadalmon belül végbemenő mozgalomra. Már több mint egy évszázada, hogy elhangzott Hegel sokatmondó kijelentése: *Die Massen avancieren*. Azóta a tömegek már nemcsak avansáltak, hanem győzelmesen foglalják el a szellemiség végső őrhelyeit is, gátlást nem ismerő rohamukban elsöpörve azt a vékony réteget, amely azokat eddig kezében tartotta, s amely éppen a humanisztikus európai hagyomány hordozója volt. S ez itt különösen két szempontból érdemi megfigyelmünket. Először: mert a tömegeknek ez az előrenyomulása ma nemcsak a hatalom birtokáért folyik, hanem egyúttal a művelődés javaiban való részeseedésükért is. Tudatosnak ez a törekvésük természetesen alig nevez-

¹ L. főleg: Politische Schriften (Sämtl. Werke 2. Abt. Bd. 13. München, é. n. Piper) 190 sk., 211. sk., 383. sk. 11. — Aki ezt a könyvet végigolvassa, megdöbbenve tapasztalja, hogy a ma oly szívesen emlegetett népi jelszavak úgyszólván mind feltalálhatók már benne.

hető, inkább szuggesztív erők hatására jön létre. De épp ebből folyik, hogy a művelődésben pusztá eszközt látnak arra, hogy kivívott új hadállásaikban megerősödjenek, s hogy ez kiszolgálja egészen vitális érdekeiket. Másodsor pedig: mert e tömegek jórészben már maguk is hagyományaikat veszítették s mindennemű megkötöttség híján rendszerint kész prédái zabolátlan eszméknek. Hogy ennek a veszedelemnek némiképp elejét vegyék, igyekeznek vezetőik tudatossá tenni bennük valamiféle hagyományt, s ez nyilvánvalóan csak az lehet, amely közelebb esik hozzájuk, amelyből kiszakadtak, t. i. éppen a népi hagyomány. Az előbbi esetben tehát racionális törekvéssel állunk szemben: a nagy tömegek művelődési igényével, amely az ú. n. liberális korszak művelődéspolitikájának közvetlen folytatása; de ugyanakkor ezt a törekvést keresztelzi a művelődésnek teljességgel irracionális-pragmatisztikus értékelése, amely a társadalmi felülkerekedés vágyából fakad. Az utóbbi esetben viszont az a helyzet, hogy a hagyományoknak egészen irracionális bomlási folyamatával egyidejűleg egy tudatosan szított népi ideológia kialakulásának vagyunk tanúi, amely azonban ismét az említett irracionális erőkre támaszkodik s ezeket használja ki.

A különböző célzatok tehát keresztül-kasul szövődnek egymással, és éppen ebből magyarázható, hogy ma általában oly nehezen tudunk ebben a kérdésben eligazodni. Kétségtelen azonban, hogy itt nem szórványos és elszigetelt, hanem szélteben elterjedt jelenséggel állunk szemben, amely mindenütt fellépett a nacionalizmusnak és a nagy tömegek érvényesülési törekvéseinek kísérőjeként. Nem meglepő tehát, ha hozzánk is átcsapott, s ha újabban nálunk is egyre növekszik azok száma, akik a népi hagyományt joggatlanul és helytelenül szembehelyezik az egyetemes európaival s épp ezért egész nevelésünk rendjét is amarra szeretnék átigazítani.

A mozgalom külföldi formáival ezúttal ne foglalkozunk. De azzal legyünk tisztában s ne tévesszük szemünk elől, hogy ez a népi gondolat egyáltalán *nem* népi eredetű, hanem itt is csakolyan egyetemes mozgalommal van ismét dolgunk, aminő volt a humanizmus, a felvilágosodás, a romantika vagy akár a liberalizmus. S vajjon valami gyökeresen újat hozott-e nekünk? Rokontalanságunkban, beleékelve csupa idegen nép közé, függetlenségünkért vívott százados harcaink folyamán magunktól is, idegen ráeszméltetés nélkül megtanultuk, hogy népi hagyományaink ápolása nemcsak biológiai védelmünket szolgálja, hanem kulturális szempontból is erőforrásunk. Nyelvünk, költészetünk leginkább tanúskodik erről. Igaz ugyan, hogy a múltban más társadalmi feltételek és másféle eszmeáramlatok hatása alatt élve, ez a népi gondolat nem érvényesült mindig abban a mértékben, ahogy ma kívánatosnak véljük. Talán olykor nagyon is »romantikusan« fogtuk fel a népet és a

népi hagyományt, s ezért hamis vonások is eltorzították róla alkotott képünket. Ebből a szempontból a mai népi mozgalomnak tagadhatatlanul megvolt az az üdvös hatása, hogy hozzászoktatott a népi megnyilvánulásoknak valóságosabb szemléletmódjához. De vajjon indokolt dolog-e emiatt szembehelyezni a népi hagyományt az egyetemes európai »humanisztikus« hagyománnyal? Hogy erre megfelelhessünk, avégből nem kerülhetjük el, hogy röviden ki ne terjeszkedjünk itt arra a kérdésre: mit nevezünk hagyománynak általában s minő feltételekből keletkezik?

II.

Magának a hagyomány szónak alapjelentése sokkal szűkebb, de tegyük mindjárt hozzá: életteljesebb is mai jelentésénél, mivel csupán az élőszóbeli átszarmaztatást foglalja magában. Ebben az értelemben alkalmazta már Platon a Törvényekben, mégpedig éppen pedagógiai vonatkozásban.¹ De elterjedtebbé csak az egyházi nyelvhasználatban vált, ahol az isteni kinyilatkoztatásnak azt a formáját jelölték meg vele, — s jelölik tudvalevőleg máig — amely a Szentírás igéi mellett az egyházalapítás első tanúi óta nemzedékről-nemzedékre »quasi per manus traditae« élt tovább. Figyelemreméltó azonban, hogy a hagyomány fogalma ettől kezdve az élőszóbeliség mellett hovatovább már az írásbeliséget is felöleli. »Legyetek állhatatosak — mondja Szent Pál — és tartsátok meg a hagyományokat, amelyeket tanultatok akár beszéd, akár levelünk által« (2. Thess. 2, 14.). Ekkor már a hellenizmus korában vagyunk, amikor az élő szellem — Kerényi Károly jellemző megállapítása szerint — áttelepedik a papyrusra, a könyvbe.² A könyv azonban alapjában véve holt jószág, s ha a beléje mint valami sírboltba zárt szellemet feltámaszthatjuk is, sohasem tudhatjuk, hogy hatása éltető lesz-e, vagy pedig csakugyan »halálos«, aminőnek a könyvet és a könyvtudást a keleti népek általában szívesen minősítették.³ S ezt a holt és gyakran halálos vonást ezentúl a hagyomány is átveszi, legalább is ott, ahol nem az élőszóra, hanem a múltnak rögzített emlékeire támaszkodik. A klasszikus görögség az áthagyományozásnak ezeket a külső eszközeit csak kevésbé méltatta; számára a múlt hagyatéka mindenkor benne feszült a jelenben, nem annyira történeti, mint inkább ideális környezetet, szüntelenül érvényes feladatot jelentett s úgy származott át nemzedékről-nemzedékre, ahogy a lelki tulajdonságok, képességek öröklődnek. Platon

¹ Legg. VII. 803 a: *διδασκαλία καὶ παράδοσις*. — Erre az élőszóbeli »tanításra« utal egy (nem hitelesen platonai, de nyilván az ő iskolájából származó) gondolatfordék is: *παίδευσις παιδείας παράδοσις* (Defin. 416.)

² V. ö. *Kerényi Károly*: Könyv és görögség. (Sziget I. 1935. 26. l.)

³ U. o. 21. l.

anamnézis-tana ennek a mult-felfogásnak legjellemzőbb kifejezése. Ámde épp ezért nem ismerte a klasszikus görögség azt sem, amit általában történeti szemléletnek szoktunk nevezni. Ez a szemléletmód, amely a történeti életben nemcsak mozgást és összefüggést, hanem egyszersmind irányt is lát, a hellenizmussal, főleg pedig a kereszténységgel jelentkezett először. Ebből érthető, hogy itt a hagyományt olyan örökségnek tekintik, amely nem a lelki természet módjára, organikusan száll át az utódokra, hanem a szó szoros értelmében birtokbavétel útján, mint a vagyontárgy, mint valami kincs, amelyet külsőleg, úgyszólván jogi vagy legalább is ehhez hasonló cselekménnyel ruháznak át.¹ A testet öltött Ige eszméje fejezi ki leghívebben a keresztény történet- és hagyományfelfogást. Ezért vesz fel ettől kezdve a hagyomány tulajdonképpen metaforikus értelmet. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a hagyomány — akár isteni kinyilatkoztatáson alapul, akár emberi ősjelenségeket foglal magában — nem örökíthető át csak úgy egyszerűen, mint valami anyagi jószág. Ami ekként átadható, az csak a hagyomány rögzített teste. Ennek megőrzése azonban még nem hagyomány, hanem csakis az a szellem, amelyet ez a test hordoz. S ezzel ahhoz a sarkalatos kérdéshez jutottunk, hogy hogyan örökíthető át egyáltalán a szellem?

Induljunk ki evégből abból a ma már általánosan elfogadott megállapításból, hogy a szellem *élete* lelki átélésében nyilvánul. S tegyük mindjárt hozzá: csakis ebben nyilvánul. Az átélő tudaton kívül nincs külön élete: nem él, csak jelent. Az átélő lélek mindig alanyi, mindig szubjektív; az átélt szellem viszont tárgyi, objektív jellegű s ezt a tárgyiasságát nem adja fel átélésekor sem. S mit élünk át a szellemben? Kétségekívül éppen objektív jelentéstartalmát, vagy mondjuk így: értékét. Csakhogy ezt nem közvetlenül éljük át, hanem azon az anyagon mint médiumon keresztül, amelyben megvalósult. A szellemnek ez a látható valósága természetesen igen különböző fokú lehet: az egészen tűnékeny kifejező mozgástól (pl. egy intó kézmozdulattól) kezdve a köben, ércben vagy éppen betűben való rögzítettségig.² De valamiképpen mindig »anyagban« kell kifejeződni s épp ezért szükségképpen a történeti élet terméke. Szellem ott van, ahol egy jelentés a történeti életben, azaz: egyszer és ismételhetetlenül megtalálta megfelelő kifejező anyagát. S a hagyomány nem egyéb, mint a szellem elevenen tartása azokban a nyomokban, amelyekben történetileg kifejeződött. Azt mondhat-

¹ Hogy e tekintetben a római jogban kialakult tradíció-fogalomnak volt-e valami hatása a keresztény hagyományfelfogásra, eddig még nem sikerült megállapítanom, csak gyanítom, hogy igen.

² Ennek alapján tesznek különbséget némelyek (pl. Nicolai Hartmann: *Das Problem des geistigen Seins*. Berlin, 1933.) *objektív* és *objektívalt* szellem közt. Hogy ez a merev elkülönítés helyes-e, annak feszegetésébe ezúttal ne bocsátkozzunk.

juk tehát, hogy a történet rögzíti a jelentést, a hagyomány pedig elevenen tartja.

Két megállapítást vonhatunk le ebből s ez tárgyalt kérdésünkkel már szorosabban összefügg. Az egyik, hogy abszolút értékek sohasem hagyományozhatók át. Ezek tiszta, testetlen, meg nem valósult jelentések — mondjuk: végső eszmények —, s ezeket közvetlenül kell átélnünk, ha időtlen, abszolút voltukban akarjuk őket megfogni. A hagyomány ellenben szükségképen csak történeti megjelenésükre támaszkodhatik. Jellemző ebből a szempontból, hogy még az isteni kinyilatkoztatás tényei is — amelyeket a vallásos lélek leginkább abszolútaknak tekint, — nem közvetlenül, hanem történetileg adattak nekünk, s aki közvetlen kapcsolatba akar jutni velük, mindig azzal a veszedelemmel játszik, hogy mint egy Tertullianus vagy egy Pascal, elhagyja a tényleges vallás talaját és szétfolyó misztikába sodródik. Még kevésbé abszolutizálhatók azonban a népiség értékei. Mert ebben az esetben vagy a történeti jellegüktől fosztjuk meg őket, behelyezve ezzel a népet az időtlenség kelyhébe, amelyből csak közvetlenül meríthetünk; vagy pedig pusztán hagyományt alakító erőket látunk bennük, de ekkor viszont lehetetlen dolog kiemelni a »népit« abból, ami népfelteti vagy népközötti, mert hiszen ezzel éppen történetisége miatt szétbogozhatatlan szövedéket alkot. Az előbbi esetben itt is elkerülhetetlenül a misztika zsákutcájába tévedünk, ahogy éppen a mai népi mozgalom jellemzően tanúskodik róla, különösen ott, ahol az önellátás elvét biológiai szempontból is erőszakolja. Az utóbbi esetben viszont nincs reális mértékünk a népinek történeti megítélésére s legfeljebb önkényes, történetyszerkesztést űzhetnénk, ahogy már a német idealistáknál találunk rá példát, akik tudvalevőleg módfelett túlbecsülve népük történeti hatalmát, benne akarták látni az isteninek végső és legteljesebb megnyilvánulását, s azt hirdették, hogy vele új korszak virrad az egész emberiségre. A népiségnek és a népi hagyománynak ez az abszolutizációja mindkét formájában történetellenes, sőt éppenséggel hagyományellenes is. Aki egyszer erre az útra lép, nem ismer többé mást, mint a népi abszolútumot és a jelen történeti pillanatot: a hagyománynak itt szükségképen el kell sikkadnia abban a közvetlen vonatkozásban, amelybe ezt a kettőt egymással hozzák. Ezzel szemben valóban nem árt legalább olykor még emlékezni az evangéliumi igékre: »Aki életét meg akarja tartani, elveszti azt; aki pedig életét elveszti érttem, megtalálja azt«. Csak az, aki a népi hagyományt nem végsőnek tekinti, hanem mellette és felette is ismer még értékeket, — csak az fogja igazán megőrizni.

Második megjegyzésünk a hagyomány átszarmazásának módjára vonatkozik, aszerint, hogy ez a láthatóságnak minő fokán megy végbe. A közfelfogás szerint a rögzített hagyományok, tehát

azok, amelyeknek anyaga úgyszólván kézzelfogható, sokkal könnyebben származtathatók át, mint a kevésbé láthatók, mint a »testetlenek«, mint azok, amelyek pusztán lelki aktusainkban élnek tovább. Ma voltaképen mindnyájan a könyvbeli hagyomány hatása alatt állunk. Még szokásainkat, erkölcsünket, kultuszformáinkat is könyvből merítjük, vagy legalább is belőle tápláljuk, s kulturális tevékenységünk és intézményeink javarésze éppen ennek az emlékszerű megőrzésnek és megővésnek szolgálatában áll. Nem csodálatos tehát, ha azt véljük, hogy ezeket a tantételekben, műalkotásokban, intézményekben, használati eszközökben rögzített hagyományokat könnyebb átszármaztatni, mint pusztán lelki pályáinkon mozgó szokásainkat és életformáinkat, mert hiszen amazok készen vannak, csupán át kell adni őket, ezek viszont csak hosszas és fárasztó gyakorlással sajátíthatók el. Ámde ez csak első tekintetrelátszik ekként: szorgosabb elemzés után kiderül, hogy az átszármaztatás ténye némileg bonyolultabb. Mert igaz ugyan, hogy szokásainkat, készségeinket, viselkedésformáinkat csak az állandó gyakorlásban tarthatjuk elevenen; de ugyanakkor ösztönösebb biztonsággal mozgunk bennük, s épp ezért szívósabbak és ellenállóbbak is rögzített hagyományainknál. S igaz ugyan, hogy a rögzítettség könnyítés, mivel kényelmesebbé és járhatóbbá teszi az átszármaztatás útját; de ugyanakkor meg is nehezíti, mivel itt a megelevenítés mindenkor csak tudatos aktussal lehetséges. A rögzítéssel ugyanis mintegy kiemeljük és előtérbe állítjuk az átélő lélek és a tárgyi jelentés közti közvetítő tagot; »jellé« tesszük, úgyhogy előbb ezt a jelet kell megértenünk, tehát ennek szükségképen nagyobb anyagi ellenállását kell legyőznünk, s csak ezután, rajta keresztül hatolhatunk be a jelentésbe. A magatartásnak közönséges és ünnepi szokásformái apáról-fiúra, nemzedékről-nemzedékre szállhatnak át anélkül, hogy tudatosító aktusokra rászorulnának; azt ellenben, hogy mi a Szent Korona közjogi jelentősége, vagy hogy mit nevezünk irodalmunkban nemzeti klasszicizmusnak, feltétlenül tudatossá kell tennünk, ha mint hagyományt elevenen akarjuk tartani. A valóságban természetesen a különbség nem mindig éles; vannak szokásformáink, amelyek később valamiképpen rögzítést kaptak, tudatossá váltak s ezzel elvesztették korábbi ösztönösségüket s viszont: számos olyan hagyományunk, amely eredetileg rögzítve volt, idővel szokásossá vált, úgyhogy nem érezzük többé tudatosításának szükségét. Általában azonban rögzített hagyományaink tudatossá tételre szorulnak, s mivel ez nehezebb és fárasztóbb, azonfelül egyénibb is, itt mindig előfordulhat, hogy pusztán kényelmességből vagy pedig a megértő képesség hiányából csak a hüvelyt vesszük át magva nélkül, hogy megrekedünk a jelben s nem oldjuk ki belőle a szellemi jelentést. Innen van, hogy a hagyomány elleni lázadás mindig elsősorban a rögzített hagyományok ellen irányul: a lélek nyugósejteknek érzi őket, mert csak »jeleiket« hurcolja magával anélkül, hogy élni tudna.

velük és bennük. Ma is effélé helyzetben vagyunk: kultúránknak rögzített formáiban nem érezzük többé a szellemnek ezt a továbbfolyását s ezért fordulunk oda különös szeretettel a népi hagyomány felé, amely túlnyomólag ösztönös jellegű, sőt rögzítettebb formáit (az ú. n. tárgyi néphagyományt) is inkább szokások, készségek tartják életben, mintsem a tudatosság. Ámde feltéve, hogy sikerül is a népi hagyományt valóban minden vonalon kultúránk alapjává tennünk, ebből még korántsem következik, hogy a tudatosságot végkép el lehet ejteni és hogy most már a szellemi tisztaságnak állapotát remélhetnők, ahol csak élet árad s nem gátolnak többé eltokosodott hagyományok. A rögzítés és a tudatosítás a történeti fejlődés elkerülhetetlen következménye. Későbbi, fejlettebb s ha nem is szükségképpen értékesebb, de mindenesetre egyetemesebb állapotot jelent. Ezzel szemben az áthagyományozásnak ösztönösebb és rögzítetlenebb módja nemcsak korábbi keletű, hanem egyáltalán mindig csak szűkebb közösségek körében érvényesülhetett kötelezőn, a felvilágosodás kora óta pedig különösen az általános népoktatás terjedésével éppen rohamosan enyészik. A tudatosítással tehát minden későbbi nemzedéknek fokozottan számolnia kell, s a fejlődésnek ezt az irányát és ütemét nem lehet feltartóztatni vagy éppen megfordítani. A népi hagyományra való visszatérés merő utópia, hasonló a rousseaui ábrándhoz a természetes állapotba való visszatérésről. Tiszta, érintetlen népi hagyományval a történeti életet élő népek körében ma már sehol sem találunk, mert legalább is a kereszténység, újabban pedig a technikai kultúra átszövi egyetemes vonásokkal. Kiszemelni ebből a hagyománytömbből azt, ami az ösztönösebb népi hagyományból még él s ezt tudatosítani — mert hiszen csak így tehető korlátlanul uralkodóvá — valóban annyit jelentene, mint erőszakosan siettetni azt a folyamatot, amely magától, természetes úton anúgy is végbe megy. Vajjon ez a törekvés végeredményben nem éppoly hagyományellenes-e, amikor kitépi a hagyománynak ösztönös gyökereit, mint ama másik, amely abszolutizálva egészen elvonatkoztatja a történeti valóságtól?

Fejtegetésünkben ezután egy lépéssel tovább mehetünk. Kiszemelést említettünk az imént, s ez felhívhatja figyelmünket arra, hogy bármilyen értelemben szóljunk is a hagyományról, ez sohasem öleli fel a multnak egész örökségét, sem általános emberi, sem népi, de még szűkebb közösségi vonatkozásban sem, hanem mindig csak bizonyos tartalmait eleveníti meg, másokat ellenben elejt. A hagyomány mindig megrostálása a multnak. Mi ennek a megrostálásnak értelme s miképp jön létre? Ki vagy mi végzi el ezt? Beszélünk arról, hogy maga a történet rostál, olyan értékelő működést tulajdonítva ezzel neki, amelyet valójában csak személyes lény fejthet ki. Hasonlítani szoktuk a hagyományt a közösség em-

lékezetéhez, mintha a közösségnek egységes tudata volna, a rostálás tehát a feledés törvényszerűségei szerint menne végbe. Mindezen azonban merő szóvirág, vele elveszítjük a hagyomány lényegét, szellemi természetét, azaz azt a tényt, hogy itt bizonyos jelentés-tartalmakat mindig a lélek hordoz és tart elevenen. A rostálást is a lélek végzi, még pedig nem az értékelés célzatával, mert akkor babonákat és balítéleteket alkalmasint sohasem hagyományoznánk át; de nem is a feledés törvényszerűségének hódolva, mert ekkor viszont hagyományfejlődésről aligha beszélhetnénk. Hanem rostál azért, hogy élni tudjon; rostál azért, hogy vele szervessé tegye magának a kultúrát. Magábanvéve ugyanis a kultúra egyáltalán nem szerves természetű. A kultúra a megvalósult értékek rendje, objektív szellem, ez pedig nem tekinthető sem a testi, sem a lelki szervezet mintájára. Ha tehát mégis szervesítéséről beszélünk, az csak úgy fogható fel, hogy itt a kultúrát átélő lélek viszi át ebbe az élményébe a maga szerves természetét, vagyis szerves rendd, élő rendd alakítja azt, ami lényege szerint tiszta jelentés-rend, tárgyi rend. Mindenki, aki átéli a kultúrát, kialakul ennek egy-egy világa, kozmosza, ez pedig — mint minden világ — többé-kevésbé belső célszerűséggel működő és fejlődő összefüggés és rend, azaz szervezet. S a hagyomány szerepe éppen ez: benne a lélek megte-remti magának a kultúra összefüggő és rendezett átélésének lehetőségét. Ezért megrostált kultúra mindig a hagyomány. Mint ahogy minden élő szervezet csak azt fogja fel, amire működésében szükség van, s kiküszöböli ami ebben gátolja, úgy hozza el magának a lélek is a kultúrából azt, ami életét támogatja, a többit pedig ott hagyja a történeti folyam partján, s ezt rendszerint csak az keresi fel, akit éppen történelmi érdeklődés vezet. Ebből érthető minden hagyomány kötöttsége. A lélek úgyszólván önmagát köti itt meg azzal, hogy a kultúrának csak bizonyos termékeire terjeszti ki ezt a szervesítést, másokat ellenben nem von bele. Ezért aki hagyományban él, annak mindig szűkebbek a kulturális élménylehetőségei, mint aki kívül él, vagy aki szakít vele. De ha a hagyomány ily módon megköti is az egyént azzal, hogy mintegy preformálja kulturális élményét, ugyanakkor össze is kapcsolja a kultúrát hordozó emberi csoportokat, rétegeket, osztályokat. S ebben nyilvánul viszont szocializáló ereje. A hagyomány nem közösségi termék a szó szoros értelmében, mert minden hagyomány valamikor egyéni kezdeményezésből keletkezett, habár ez kétségkívül sokszor névtelen; s nem is olyan, mint valami fluidum, amely egész közösségre szinte észrevétlenül kisugárzik, mert a kultúrának, mint hagyomány-szervezte világnak, voltaképen minden egyéni lélekben újra elő kell állnia. Ámde az egyszer megtalált megoldásnak rendszerint szuggesztív hatása van, utánzásra és eltanulásra készítet, az egyének biztonságot nyújt, megóvja a felesleges kereséstől és képességeinek gazdaságosabb felhasználását teszi lehetővé. Mindezen

együttvéve kiváltképpen alkalmas arra, hogy közösségi kapcsolatokat teremtsen vagy ezeket megszilárdítsa s viszont, hogy magát a közösségi létet minden további áthagyományozásnak szükségképi feltételévé tegye. Ebben az értelemben szoktuk mondani, hogy hagyományainknak a közösség a hordozója. S ennek köszönhetjük, hogy beleszületve valamely kultúrába, nem állunk benne mintegy pőrén, hanem mindjárt átveszünk és folytatunk, mintha valóban valamilyen szervezetbe kerültünk volna, amely megszabja a szerepünket, de amelynek további működéséhez mi is hozzájárulunk.

A kultúrának ez a szervezése azonban természetesen csak az egyéni és a társas élet irányában, tehát mintegy szélességben hathat. Joggal kérdezhetné valaki, hogy vajjon a multnak sajátos verete, a történeti mélységnek az íze egyáltalán nem érvényesül-e a hagyomány tartalmában? Akkor nyilván nem volnánk képesek tagolni sem, hanem úgyszólván csak kijárt utakat kapnánk benne, amelyek szétterülnének előttünk anélkül, hogy tudnók honnan jönnek. Holott még a nép egyszerű fia is meg tudja különböztetni hagyományaiban azt, ami ősi, attól, ami esetleg csak tegnapról vagy tegnapelőtről való. A hagyományban elevenen érezni szoktuk multbeli gyökereit, ahogyan ezek esetleg korszakok rétegein át húzódnak fel hozzánk. A hagyományoknak van történetük, azokon valóban nemzedékek dolgoznak, s ha azt a lelki feszültséget, amely létre hívta őket, a későbbi nemzedékek már nem érzik is, mert csupán leszűrt formájukat veszik át: ez mégsem változatlan átvétel, hiszen élnek velük s ezért folyton egyengetnek, módosítanak, csiszolnak rajtuk s legtöbbször hozzáadnak valamit még a magukéból is. Innen van a hagyománynak az a vonása, amelyet tartalmi halmozódásnak nevezhetünk. Valószínű, hogy a hagyományok bizonyos hajlamokat teremtenek, s ezek éppúgy öröklődnek, mint egyéni vagy faji tulajdonságaink, s már magában ez a körülmény is elősegíti, hogy nemzedékről-nemzedékre növekedjenek, erősödjenek tartalmukban is. De tekintélyi tényezők is egyengethetik az útját ennek a tartalmi halmozódásnak, főleg ha ezek maguk is hagyományosak. Ez az eset áll fenn akkor, amikor például az egyház régi népszokásokat tekintélyével szentesít; vagy gondoljunk arra, hogy mily nagy szerepe van nálunk az állam szerveinek és intézményeinek abban, hogy a királyság kormányformájához oly szívósan ragaszkodunk, vagy az iskolának abban, hogy a latinos műveltség a közelmultig oly mély gyökeret vert. Mindenestre a hagyománynak ez a halmozódása teszi az egyes nemzedékeket igazán történetivé, ezzel tagozódnak bele a történeti folyamat folytonosságába. Előfordulhat azonban az ellenkező eset is: vannak nemzedékek, amelyek kifáradnak a hagyomány súlya alatt, s ilyenkor ez nem erejében növekedik, hanem inkább ellaposodik. A tekintély szövetsége és sáfárkodása is esetenként ezt a hatást idézheti elő. Ilyenkor találkozunk a hagyomány

átértelmezésével. A történeti kultúrának valamely terméke, ahogyan a mult rétegein át hozzánk elér, útközben jelentését megváltoztatja. Ez éppúgy végbemehet forradalmi módon, mint úgyszólván észrevétlenül, de általában gyakoribb jelenség, mint közönségesen hiszszük. Jellemző példája ennek az antik vallásos kultusz formáinak jelentésváltozása a kereszténységben: megnyilvánulásukban nem egy esetben ugyanazok, de értelmük más. De magának a klasszikus kultúra hagyományos tartalmainak történeti sorsára is hivatkozni lehetne ebből a szempontból: ismeretes, hogy noha maga az örökség anyaga nem változott, mégis úgyszólván minden korszak más-ként viszonyul hozzá, azaz: más jelentést tulajdonít neki. Ebben az átértelmezésben elsősorban az ellaposodásnak mintegy ellenmértékét kell látnunk, tehát tulajdonképen ez is a történeti folytonosság szolgálatában áll, a teremtő életnek követelménye érvényesül benne, s ezért gyakran nem is egyéb, mint ennek az életnek törekvése, hogy kellő távolságot keressen a hagyományhoz. Ebből magyarázható, hogy az átértelmezésben a hagyomány nem egyszer éppenséggel eszményként jelentkezik. Így teszi — hogy csak a legismertebbekre utaljunk — a renaissance eszményé az antik hagyományt, ebben a törekvésben közeledik a reformáció az őskereszténység felé, vagy vonzódik a romantika a középkorhoz. A visszatérés valahová a multba mindig hagyományátértelmezés, sőt éppen hagyományátértékelés. Ez sohasem azt jelenti, mintha közben ezek a most átértelmezett, átértékelt, eszményített formák egészen elmerültek volna; éltek ezek közben is, csak a velük való életet találjuk elviselhetetlennek, s ezért fordulunk oda, ahol a gyökereiket érezzük. Az átértelmezés tehát éppúgy történetileg igazolja a hagyományt, mint a nemzedékről-nemzedékre való tartalmi halmozódás. Azt mondhatnók: itt a jelentésének megváltoztatásával idézzük elő éppen azt, hogy tartalmában növekedjék.

III.

Ha ezekután a sajátos népi hagyományra szegezzük tekintetünket, legelőbb is egy nehézséggel kell számotvetnünk. Miben áll ez a népi hagyomány s egyáltalán mit tartunk népinek? Ezt mindnyájan inkább csak érezzük, sejtjük, mintsem fogalmilag pontosan körül tudnók cövekelni. Valamiféle szabályszerűségről e tekintetben sehol sem beszélhetünk, ez nemzetekenként a társadalmi tagozódás módja szerint más és más. Közönségesen a parasztságra szoktunk gondolni, ha népről szólunk s a paraszti hagyományokat tartjuk népieknek, így kiváltképen nálunk. De kik tartoznak e paraszti rétegbe? Azok talán, akik a földdel állandó érintkezésben vannak? Akkor általában minden őstermelőt parasztnak nevezhetnénk, viszont ki kellene rekeszteniük innen azokat, akik házi ipart űznek, mivel ezek nagy többségében ez a közvetlen kapcsolat a földdel már csak igen laza, sokszor egészen meg is szűnt. A vérbeli leszármazásban

keressük talán a parasztság megkülönböztető jegyeit s a hajdaní jobbágyok utódait lássuk benne? Akkor felednünk kellene, hogy köznemességünk nagyrésze is századokon át paraszti életet élt, utóbb pedig bele is olvadt a parasztságba, viszont a jobbágyság ivadékait más rétegekben is feltalálhatjuk. Vagy talán a viszonylag azonos életformák határolnák el a parasztságot más rétegektől? Akkor ezzel csak a hagyománynál kötöttünk ki ismét s végül is körben forgunk: a népi hagyományt a paraszti életkörben találjuk fel, a paraszti életkört viszont meghatározza a népi hagyomány. Ebben az esetben azonban önként felvetődik a kérdés, hogy vajjon mindazok, akik állandóan a parasztság körében élve felveszik a hagyományait is, ezzel egyszersmind már hagyományörzőkké válnak? Akkor végül minden hivatali tényezőt is hagyományörzőnek nevezhetnénk, noha maga a nép aligha látja bennük mindig a barátait. S viszont: vajjon azok, akik kiemelkedve a parasztságból, műveltségük alapján más rétegben helyezkednek el, ezzel szükségképen elárulják népi hagyományait? Akkor egy Arany Jánostól is meg kellene tagadnunk a hagyományörzést. Tegyük fel azonban, hogy mindez csak szörszálhasogatás. Végeredményben nem fontos, hogy szabatosan meg tudjuk határozni, ki vagy mi hordozza voltaképpen a népi hagyományt. Fogadjuk el itt a nép fogalmát úgy, ahogy a közfelfogásban — rendszerint csak az »úr-paraszt« ellentét formájában — él, és fogadjuk el azt is, hogy ebből a rétegből áll a nemzettest többsége, ez a »nemzetfenntartó« elem, az egész nemzeti lét alapja.¹ Akárhogy legyen is: ez semmiképp sem az egész nemzet, hanem éppen csak az egyik rétege, amely mellett mindig számba kell venni a többit is. S mit szervesített hagyományában ez a réteg a kultúrából? Nyilván csak azt, amire életében szüksége volt. Ez a maga nemében kétségkívül szintén teljes és zárt világ. Fejletlennek, kezdetlegesnek sem nevezhető, sőt erősebb kollektív megkötéseivel

¹ Ez mindenesetre még maga is igazolásra szorulna. Az 1938. évi statisztikai kimutatás szerint (Magyar Statisztikai Szemle. Hungária-szám, 1938.) a trianoni Magyarországon a 20—100 kat. holdat művelő kisgazdák száma (eltartottakkal együtt) 286.281 volt; 10—20 kat. holdon gazdálkodott 461.274; 5—10 kat. holdon 604.157; 5 kat. holdon alul pedig 1.145.730, összesen: (még a bérlőket is hozzászámítva): 2.522.585. A gazdasági cselédek száma (keresőké és eltartottaké): 594.474. A földnélküli gazdasági munkások száma: 1.288.735. A tulajdonképeni parasztság létszáma tehát 4.408.794. Ha mindehhez hozzávesszük még az egyéb önálló őstermelőknek (77.376) bizonyos hányadát, esetleg a bányászat, ipar, közlekedés köréből is azokat, akik még nem szakadtak el egészen a paraszti életformáktól, akkor is a népi hagyomány hordozójának legfeljebb az ország lakosságának fele tekinthető (annál is inkább, mert ebben a számban kisebbségeink is bennfoglaltatnak, akik pedig más népi hagyománynak hódolnak). Többségről tehát szó sincs, az ilyen egyszerű mennyiségi megjelölésekkel óvatosabban kellene bánnunk. Hogy ez a paraszti réteg nemzetileg és emberileg egyaránt értékes elem, azt senki sem fogja kétségbevonni. De Menenius Agrippa meséjére ilyenkor sem ártana visszaemlékezni.

még ma is határozottan felette áll pl. a polgári hagyománynak, noha épp e nagyobb kötöttsége miatt maradibb is, sokszor éppenséggel azt a látszatot keltve; mintha változatlan volna, mintha kívül esnék a világ történéseinek folyamán. Mindaméltt: nem a nemzeti hagyomány egésze s ezért nem az, amire egy történeti életet élő népnek szüksége van, ha helyét biztosítani akarja a többi nép körében. Szocializáló ereje sem terjed túl e szorosabb értelemben vett népi, azaz paraszti rétegen. Sokszor rámutattak már a paraszti elzárkózásra, s ennek főként éppen a hagyománya a forrása. A paraszt bizalmatlan azzal is, aki a saját soraiból szakad ki, még inkább az, ha felülről közelednek feléje. Paraszttá kellene válnunk mindnyájunknak, hogy a népi hagyománynak ezt a közösséget összeforrasztó hatását valóban megérezzük. De még ha ez lehetséges volna is, nagyon kétséges, hogy megszüntetné-e a parasztságnak szinte begyökerezett gyanakvását mindaz iránt, ami nem paraszti hajtás. Mert hiszen a népi hagyomány nem pusztán elsajátítható, megtanulható formák összessége, hanem ez is — mint minden hagyomány — szellem, s a paraszt ösztönösen megérzi, ha ez nem belőle való. Épp ezért reménytelen ábránd, hogy a veszendő népi hagyományt átvegye a középosztály, s akkor az majd újra megerősödve vissza fog szállni a néphez. Hagyományok süllyedhetnek, emelkedhetnek valóban, vissza is juthatnak ismét oda, ahonnan jöttek, de csak úgy, hogy eközben mindig hozzáidomulnak az átvevő rétegnek egyéb hagyományaihoz és együtt változnak annak változásával. Rendszerint közben az anyagi rögzítés útját is megjárják, ez pedig inkább fokozza a társadalmi elkülönülést, nemhogy megszüntetné.¹ Az, amit tartalmi halmozódásnak nevezünk, szintén csak a hagyományt ténylegesen hordozó közösségnek körében mehet végbe, mert hiszen a halmozódás épp a történeti folytonosságát óvja. Ha tehát a nép körében nem halmozódik többé, hanem inkább gyöngül és enyészik, az annak a jele, hogy nem tud vagy nem akar már élni vele. Ezért ha a középosztály átveszi s a maga hagyományaihoz alakítja, majd tőle ismét visszakerül a nép közé: ez már nem a régi többé, hanem új, vagy mondjuk a fentebbi megjelölő-

¹ Kivált a zenére szoktak ma hivatkozni példaképpen arranézve, hogy a népi hagyomány átvétele és tudatos művelése a középosztály részéről nemcsak az utat egyengeti a nép felé, hanem egyszersmind vissza is adja neki már-már végleg elenyésző hagyományait. E tekintetben nem érdektelen meghallgatni a parasztíró Veres Péter véleményét: »Most csinálják már Bartókék és Kodályék, amit 48-ban kellett volna. De most már késő, mert a magyar paraszt annyira sem ismeri a zenét, mint régebben. Ma már az aszfaltzenén épül... Igy még mindig folytatódik a kapitalizmussal természetesen terjedő idegen szellemi felépítmény importálása, ami nem volna baj, de nem alakítja át egy tudatos belső zenekultúra. Hogy Bartókék—Kodályék azt csinálják-e, amire én gondolok, azt persze nem tudom, csak gyanakszom, hogy nem egészen. Főleg azért, mert nem ismerek a működésük mögött egy határozottan kollektív szociológiai álláspontot.« (Az Alföld parasztsága. Bp. 1936. 31-32. l.)

léssel: átértelmezett hagyomány. Vele pedig rendszerint a nép életében is új korszak indul meg. Emellett azonban figyelembe kell vennünk itt a népi hagyományban még egy vonást, amely éppúgy összefügg a történetiségével, mint a közösségi jellegével, t. i. a tájszerűségét. A népi hagyományban mindig a táj lelke is bennlakozik s ebben különbözik jobban más rétegek hagyományaitól, amelyek talán szellemibbek s ezért általánosabbak, mindenesetre kevésbé helyhezkötöttek. A népi hagyományoknak sajátos színük van, az élet bennük sohasem szabályozódik elvont eszmék, hanem mindenkor a táj feltételei és követelményei szerint, s épp ezért nem is ültethetők át egykönnyen, legalább is nem e faji jellegük megváltoztatása nélkül. A táj is a multat őrzi. Nyelvben, szokásokban, viseletben, használati eszközökben szövi tovább nemzedékről-nemzedékre. Nyilván ez is egyik oka annak, hogy ma annyian vonzódnak a népi hagyományokhoz. Mivel helyhezkötöttségükben nagyobb erőt sejtenek, az egész nemzeti közösség megújulásának jobb biztosítékát látják bennük. Holott ez inkább figyelmeztetőül szolgálhatna: szakítsd ki a népi hagyományt táji talajáról, tedd általánossá — s elhervasztod.

IV.

Az iskola minálunk — de általában Európa minden nemzeténél — bizonyosan nem a népi hagyomány irányában fejlődött. A középkor óta, sőt tulajdonképen már a hellenizmus idejétől — attól kezdve, hogy kialakult az iskolai tanulmányoknak zárt köre (α ἡ ἐγκύκλιος παιδεία) — az iskola mindenkor csupán egy vékony szellemi elit-réteg művelődési igényeit szolgálta. Majdnem azt mondhatnók, hogy külön hagyományt fejlesztett, a szó szoros értelmében »iskolai«, művelődési hagyományt, s ezt humanisztikusnak nevezhetjük már csak azért is, mert benne a görög diagógikus életnek, a szabad szellemi szemlélődésnek az eszménye él tovább. Innen van az iskolának az a szinte begyökerezett intellektuális vonása, amelyet majdnem harmadfél évezrednek számos kultúrális és pedagógiai forradalma sem volt képes eltörölni. A népnek ezzel szemben más nevelési formái vannak: a munka, az ethosz, az együttélés a családban és a községi szervezetben, esetleg a termelés módja — ami nyilván mindig a természeti feltételektől függ — és végül a játék, a tánc és a szórakozás is. Tehát csupa kollektív tényező, amely tartalmában éppoly zárt ugyan, mint az iskolai művelődésé, azonban csöppet sem intellektuális jellegű. Az általános népoktatás megszervezésével ilyen intellektuális tartalmakat a nép mindenesetre felülről kapott. Eddig azt hittük, hogy némi eredménnyel. Ma azt kell hallanunk a népi lélek kutatóitól, hogy hasztalan munkát végeztünk: a nép nemcsak idegenkedik ettől a felülről ráerőltetett »könyvműveltségtől«, hanem egyáltalán be sem fogadja. S ezt inkább javára kell írunk: megfészkelve magát hagyományos művelt-

ségében, fenntartója és őrzője a töretlen népi őserőnek. Épp ezért — halljuk tovább — meg kell fordítanunk iskolázásunk eddigi rendjét. Nekünk kell a népi műveltség talajára helyezkednünk, mivel csakis ez tekinthető egész nemzeti létünk szilárd alapjának, amelytől éppen idegenszerű műveltségünk mindinkább eltávolított.

Ne vitassuk most, hogy vajjon valóban olyan egészen hiábavaló volt-e, amit a népnek immár évtizedek hosszú során át »felülről« közvetítettünk. Ne bolygassuk azt a kérdést sem, hogy csakhogy helyes volt-e a közelmúltnak az a kultúrpolitikai felfogása, hogy a nemzet minden rétegének minden fokon lényegében ugyanazt a műveltséget kell nyújtani, csupán különböző »mértékben«. De az ellen határozottan tiltakoznunk kell, hogy iskolás művelődésünk egyetemes jellegével elnemzetietlenített volna bennünket. Különösen nálunk nem lehet szó erről. Vagy talán azok, akik a jezsuita Ratio egyetemes szellemében nevelkedtek, mind rossz hazafiak voltak, s akik valamilyen protestáns iskolarendszernek szintén csak nemzetfeletti kereteiben szerezték műveltségüket, egytől-egyig a nemzet ellen lázadtak volna? Ezt talán komolyan mégsem állíthatja senki. S vajjon a mi két Ratiónk alapján megszervezett gimnáziumunk csupán aulikusokat nevelt volna, s nem ez a latinos szellemű iskola készítette elő reformkorszakunk nagyjait is nemzeti feladatok végzésére?¹ Másutt valóban az volt az általános meggyőződés, hogy a humánusan kiművelt egyéniség egyszersmind a leghívebb állampolgár és a legjobb hazafi, minden külön ily irányú ráhatás nélkül is. A mi iskolázásunkban ellenben — kivált ennek humánus irányában — a nemzeti gondolat mindig érvényesült, idestova egy százada pedig éppenséggel a középponti helyet foglalja el: célkitűzés, szervezet, tanterv, koncentráció, főleg pedig az egész iskolai munka szelleme erről tanúskodik. Azoknak, akik azt a vádat hangoztatják, hogy mindenkor csak idegen »sablonokat« másoltunk, csupán egyszer össze kellett volna hasonlítaniok pl. az 1879. évi gimnáziumi tantervünket a korabeli külföldi tantervekkel s ebből is meggyőződhetek volna, hogy nálunk a nemzeti elem az iskolai műveltségnek nemcsak a színét adja, hanem valóban az alapját és a tartalmát is.² Hogy ennek az iskolázásnak voltak hibái is, nem tagadható (de mikor és hol nincsenek ilyenek?), s hasonlóképen azt sem fogja senki kétségbe vonni, hogy a nemzeti szellemét

¹ L. Kornis Gyula: A magyar művelődés eszményei 1777—1848. I. köt. 567. sk. II.

² Akár az 1875. évi Bonitz-féle porosz, akár az 1874. évi Bathie—Cumont-féle francia tantervet nézzük, ezekben a nemzeti tárgyak legfeljebb csak mellé voltak rendelve a klasszikus nyelveknek. Franciaországban tudvalevőleg csak az 1880-i Jules Ferry-féle tanterv állítja a francia nyelvet a középpontba, a németeknél pedig ugyanilyen törekvéssel éppenséggel csak az 1892. évi középiskolai tantervükben találkozunk.

éppen a népivel fokozni s elmélyíteni is lehet. De ne játsszuk ké a nemzeti szempontot a népi ellen, különösen jelszavak formájában nem, mert itt is hagyomány él és működik, s aki ennek tegnapját tagadja, annak meg kell tagadnia a tegnapelőttjét is, egyáltalán az egész nemzeti fejlődést, visszamenőleg Szent Istvánig, aki először hozta ide hozzánk a nyugati műveltség egyetemes formáit, kíméletlenül kiirtva miattuk az akkor valóban még tisztább népi hagyományokat. Valamikor — s nem is olyan régen — még büszkén hivatkoztunk arra, hogy »kivetköztünk« keleti jellegünkéből s bele tudtunk illeszkedni az európai kultúrközösségbe anélkül, hogy azért felolvadtunk volna benne. Vajjon csak a népi hagyomány óvott volna meg ettől a más népiségbe való beleolvadástól s nem ennek az európai, humánus hagyományt hordozó rétegnek egyszersmind *nemzeti* akarata is? Vérszerint valóban a nép a nemzetnek legszilárdabb alapja; ez a nagy rezervoár, amelyből folyton újabb meg újabb erők és lehetőségek sarjadzanak. A nemzeti eszme tartó pillére azonban igazában mégsem a köznép, hanem mindig az a politikai osztály, amely máig humanisztikus műveltségű volt. S volna-e vajjon *teljes* magyar élet e humánus hagyomány nélkül, volnánk-e nemzet a szó szoros értelmében, ha a jövőben csak a népi hagyományt vennők alapul, iskola örökségünket pedig akár mint »idegent«, akár mint »idejétmutat« elvetnők? Mások ma kifordulhatnak ebből a humanisztikus hagyományból, ha nekik úgy tetszik, de mi nem tehetjük meg ezt, mert ez már a *mi* magyar nemzeti hagyományunk, s valóban akkor végeznénk öncsonkítást, ha elszakadnánk tőle.

S vajjon hogyan képzeljük el ezt az áthelyezkedést a népi hagyomány talajára az iskolai élet valóságában? Azok, akik ezt sürgetik, alig jutnak tovább az elv kimondásánál, ha pedig végrehajtásának módjára nézve is kapunk tőlük felvilágosítást, akkor ebben csak a régi falak mögé húzódnak vissza s végeredményben ugyanazt a művelődési anyagot jelölik meg, mint amit eddigi tanterveink is felöleltek. Főleg két kézzelfoghatóbb javaslattal találkozunk. Az egyik némileg megalkuvásra vall s a népismeretet külön, önálló tárgyként akarja beilleszteni az iskola eddigi tanulmányi rendjébe. Itt tehát az iskolának voltaképen csak egy újabb szaktudományi igénnyel kell számot vetnie, a kérdés épp ezért merőben tantervi jellegű, s gyakorlati megoldása legfeljebb abban a tekintetben okozhat nehézséget, hogy mikép lehet a meglevő keretek közt egy újabb tárgynak sikeres művelését biztosítani. Ámde senki sem fogja hinni, hogy az ilyen néprajzi *ismeretekkel* a népi hagyomány *életét* valóban erősíteni, vagy éppen menteni lehetne. Még ha a tanítás nem merül is ki a nép életmódjára, szokásaira és alkotásaira vonatkozó pusztán tárgyi adatok közlésében, hanem sikerül jelenvalóvá tennie a népi szellemet is: akkor is ez csak tudás a népi hagyományról, de nem maga a megelevenedett népi

hagyomány. Ezt maguk a népi irányú művelődésnek szószólói is jól látják, amikor hangsúlyozzák, hogy könyvekből nem lehet népi magatartást elsajátítani. Ezért másik javaslatuk már messzebb megy: a népi hagyományt valamennyi tárgy alapjává kell tenni, egész tanításunknak belőle kell mint ősforrásból kiindulnia és azt elejétől végig át is kell hatnia. Evégből az anyanyelvre hivatkoznak példaképpen: ahogy ez egységesíti, koncentrálja az egész tanítást, úgy kell ezentúl a népi hagyomány minden formájának is az anyanyelv mellé lépnie s ebben a szervesítő feladatában osztoznia. Ezt az elvet azonban könnyebb kimondani, mint megvalósítani. Az iskolának intellektuális jellegével itt éppoly kevésbé számolnak, mint az előbbi esetben. Vajjon megelevenedik azzal a népi hagyomány, ha a vallásban a néplélektant, a magyar órákon a népi nyelvet és a népköltészetet, a történelemben a népi művelődés történetét, a földrajzi és természetrajzi órákon a településföldrajzot és a tárgyi néprajzot tesszük tanításunk kiindulópontjává és gerincévé? A népi hagyomány — láttuk — elsősorban szokásokban, készségekben él: ha tanítani akarjuk, akkor szükségképpen rögzítenünk s ezzel tudatosítanunk kell, ez pedig éppen olyan, mintha tömlőkbe fejtenők le éltető nedvét. S hogyan küzdjön meg az iskola a népi hagyomány táji különbségeivel, amikor bennük nyilvánul éppen a legfőbb ereje s mégis ezek tudatosíthatók legkevésbé? Talán az oktatást is regionálissá tegyük? Mintha esetenként valóban ez volna a szándék. Ámde akkor hová lesz a közművelődésnek az az egysége, amelyet éppen a népi hagyománynak kellene megteremtenie? Sem az iskolának, sem a népi hagyománynak természetével nincs tisztában, aki azt hiszi, hogy az iskola az ösztönös, irracionális népi elemeknek éppúgy teret tud biztosítani, mint a népi művelődés sajátos formái. Elvessük talán ezért az iskolát végkép? A népi elvnek külföldi szószólói csakugyan ezt a következtetést vonták le. S mozgalmuk nyomán falusi munkatáborok, katonai jellegű ifjúsági testületek és a játék meg a sport szervezetei vették át az iskola nevelő feladatait. Merőben olyan tényezők tehát, amelyek inkább az önnevelésnek s legfeljebb még egymás kölcsönös művelésének eszközeire építenek, az oktatásnak hagyományos módját ellenben háttérbe szorítják, sőt éppen számúzik körükből. Mintha a spártai nevelés típusa elevenednék meg újra ebben a törekvésben s kerekednék felül a szellemi nevelésnek azon a rendjén, amely Athénben alakult ki s azóta nyugati művelődésünknek uralkodó formája volt mindmáig.

Ezért állunk ma, ahol ezzel a törekvéssel találkozunk, talán minden idők legnagyobb pedagógiai fordulópontja előtt: végeredményben magának az iskolának és iskolai oktatásunknak léte forog itt kockán. Annýt rontották alulról az iskola hitelét a közvélemény-

ben, annyit hirdették, hogy nem folyik benne munka és ezért nem nevel az életre, annyit lazították tantervében, módszerében és fegyelmi rendjében s igyekeztek más nevelői életnyilvánulások alá rendelni, hogy most már könnyű megadni neki felülről a népi-nemzeti gondolat nevében a kegyelemdőfést. Ámde akkor beszéljünk őszintén s ne hivatkozzunk többé hagyományra, hanem mondjunk forradalmat, ne emlegessünk szellemet, hanem csupán vért és földet, s szakítsunk kertelés nélkül a multtal, elszántan szemébe nézve az alaktalan, cseppfolyós jövőnek. Mert a szellem mindig a multnak lábán jár, s a vér meg a föld mindössze alkalmai az alakulásának, de nem a forrásai. Az iskola pedig csak a tudatos hagyományból élhet s vele együtt enyészik el.

Ezért ha az iskola sorsát szívünkön viseljük, ha ennek az immár harmadfélezeréves intézményünknek fennmaradását szükségesnek tartjuk, akkor a külföldi példákon nyilván aggodalommal kell szemlélnünk a népi elvnek korlátlan térfoglalását ezen a téren. Akik nálunk oly lelkesülten s biztonnyal a legjobb szándékkal szegődtek a népi hagyomány szószólóivá, aligha gondolták végig, hogy ennek elkerülhetetlenül az iskola el-sorvadására kell vezetnie. Az utaknak itt szükségképen el kell válniok. Ebből azonban természetesen még korántsem következik, hogy a népi hagyománynak most már egyáltalán ne juttassunk helyet iskolai oktatásunkban. Ezt senki sem fogja kívánni. Eddig sem mellőztük egészen, bár inkább csak alkalmasszerűleg tértünk ki rá (az irodalomban, a föld- és néprajzban); és bizonyára meg lehet találni a módját, hogy a jövőben rendszeresebben és talán közvetlenebbül is foglalkozzunk vele. De ne áltassuk magunkat s ne higgyük, hogy ezzel mindjárt népi hagyományt mentünk és népi műveltséget teremtünk. Az ifjúságban általában mindig megvolt, ma pedig különösen eleven az érdeklődés a népi életnyilvánulások és a népi alkotások iránt: többet az iskola itt nem igen tehet, mint hogy ezt az érdeklődést irányítja és esetenként alkalmakat ad a növekedésére. Ami túlmegy ezen: ködös és határozatlan ábránd. A népi hagyományt valóban nem lehet úgy *tanítani*, mint például a matematikát. De viszont ahhoz, hogy *gyakoroljuk*, máris egy osztálytalan társadalomban kellene élnünk. A fejlődés jelei ma kétségkívül e felé mutatnak. Hogy ez vajjon a népi felől jön-e majd, vagy pedig osztálykeveredésből fog-e előállni: meddő dolog volna találgatnunk. De ezidőszertint még nincs itt, s máriól-holnapra nem lehet előidézni, legkevésbé azzal, ha a népi hagyományt rákényszerítünk az egész nemzetre, annak minden rétegére. Ezzel nem válnánk »népibbé«, de még magyarabbá sem, ellenben félredobnók más osztályoknak szintén ősi hagyományait. Az osztályellentétek ma már nem oly áthidalhatatlanok. De megvannak, s ha egy ábrándosan elképzelt társadalmi és művelődési egység.

miatt kijátsszuk őket egymás ellen, nemhogy megszüntetnők, sőt inkább fokozzuk feszültségüket. Egyáltalán: minden olyan kísérlet, amely a társadalmi egységet a művelődés egységével akarja megteremteni, csakis a műveltség színvonalának süllyedésével járhat. Épp ezért ne sietessük annak a vékony rétegnek pusztulását, amely megtépázva bár, de mégis képviseli még az európai, humanus hagyományt. Legalább egyelőre ez véd meg attól, hogy kultúránk és műveltségünk végkép eltömegesedjék.

Prohászka Lajos.

A NEMZETI ÉS VILÁGTÖRTÉNELEM ÉRTÉKELÉSE ÉS TANÍTÁSA.

A történelem tudománykörének nemzeti és egyetemes vonatkozásban való művelése és tanítása olyan kérdés, amely újabban az egész világon maga felé terelte a figyelmet és alig hinném, hogy olyan országban, mint Magyarország, amely mögött az európai országok sorában ily hosszú mult áll; hogy annál a nemzetről, mely a maga évezredes történetének alapján állva küzd a létért az európai nemzetek között és amely nehéz időkben tanácsért mindig a maga hagyományaihoz fordul; hogy abban a világban, mely az ő sorsára ma talán minden időknél döntőbb hatást gyakorol: ne volna érdemes és fontos legalább egy pillanatra megállani és megtekinteni azokat az erőforrásokat, melyekből a nemzet önfenntartásában és a maga érdekeinek megvédésében táplálkozik és amelyeknek éppen ezért kiapadniok sohasém szabad.

Némi jogot ad erre nekem az a körülmény, hogy amikor négy évtizeddel ezelőtt a budapesti egyetemen a történelmi szakot választottam, társaimtól, akik ma ez ország vezető helyein állnak, eltérőleg és attól kezdve különösen, a nemzeti történelem helyett világtörténelemmel foglalkoztam. Nem hiszem, hogy pusztá szezély lett volna ennek oka, mert negyven éven át alig változott bennem az a meggyőződés, hogy amint a nemzet nem él és nem is élhet légiüres térben, úgy a nemzeti történelem sem nem művelhető, sem nem tanítható egymagában. Amint a földrajz is csak igen szűk térre szorulna, ha nem tanítanánk benne a közeli és távoli országokat, a földrészeket és óceánokat, ha nem ismertetnénk meg az emberiség egyetemét és egész lakóhelyét: egyszóval, ha nem mutatnánk meg benne a világot, amelynek valamennyien vándorai vagyunk és amelyben vándorolni készültem én is, ki társaimtól elszakadva a világ megismerésére vágytam és ki a mai világ

¹ Felolvasta a szerző a Magyar Paedagogiai Társaság 1940. április 20-iki rendes felolvasó ülésén.